

Geologia do łatwego pojęcia zastosowana - Jerzy Gągol

W 1856 r. ukazała się w Krakowie praca Ludwika Zejsznera pt. „Geologia do łatwego pojęcia zastosowana” (Zejszner, 1856). Jest to pierwsza w Polsce książka popularnonaukowa z dziedziny geologii. Przybliżmy sylwetkę autora i przerzućmy kartki tej interesującej publikacji.

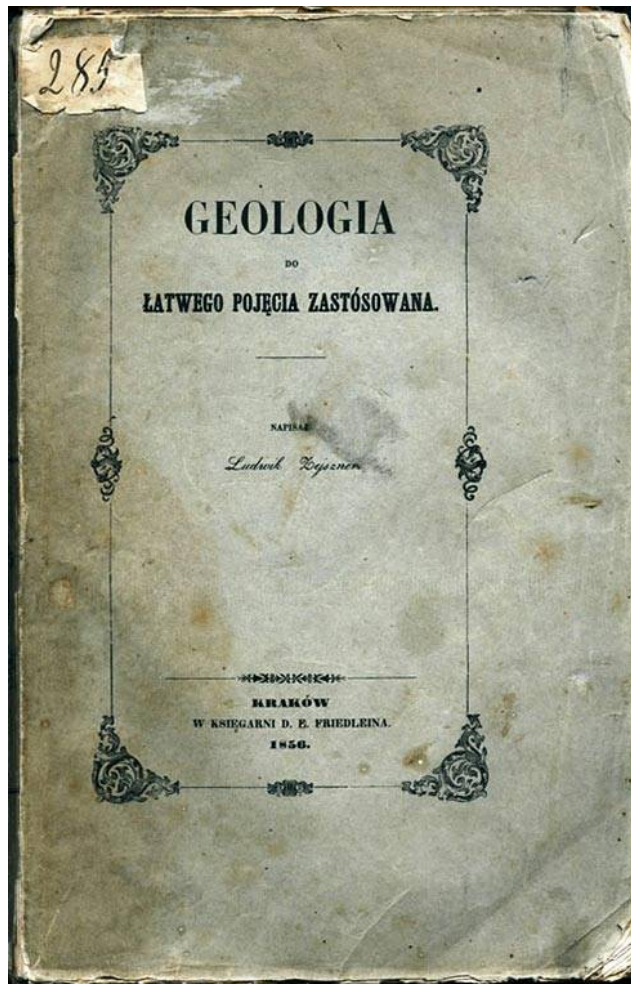
Ludwik Zejszner (1805-1871). Ryc. Aleksandra Regulskiego, 1871 r. (ze zbiorów Cyfrowej Biblioteki Narodowej POLONA)

(Graniczny i in., 2007). Opublikował około 300 prac, artykułów, recenzji i notatek naukowych. Obok Jerzego Bogumiła Puscha (1790-1846) był drugim pionierem współczesnej geologii w Polsce. Był także prekursorem ochrony przyrody w naszym kraju i etnografem. Jego najbardziej znana praca etnograficzna to wydane w 1845 r. „Pieśni ludu Podhala, czyli górali tatrowych polskich”.

GEOLOG O POSTAWIE STASZICOWSKIEJ

Geologiem o postawie staszicowskiej nazwał Ludwika Zejsznera (1805-1871) jeden z jego współczesnych biografów dr Stanisław Czarniecki (Czarniecki, 1958, 1961, 1990). Zejszner traktował geologię jako swoją życiową naukową i patriotyczną misję. Choć jego nieodlegli przodkowie przybyli do Polski z Niemiec, był gorącym polskim patriotą. Połączył – jak pisze wspomniany biograf – najlepsze cechy przypisywane obu narodom: od niemieckich przodków wzięł pracowitość, solidność, wytrwałość; z polskości przejął zapał, miłość do kraju i ludzi oraz romantyczne liczenie sił na zamiary. W polskich publikacjach używał zawsze spolszczonej pisowni swojego nazwiska, choć pierwotnie brzmiało ono Zeuschner.

L. Zejszner urodził się w Warszawie, studiował na Uniwersytecie Warszawskim, a później w Berlinie i w Getyndze, gdzie uzyskał w 1829 r. doktorat. Był m.in. profesorem geologii na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, urzędnikiem do specjalnych (geologiczno-kartograficznych) poruczeń i badaczem działającym z własnych funduszy. Prowadził badania geologiczne w Karpatach i w Górach Świętokrzyskich. Był znakomitym i zamiłowanym geologiem terenowym. Opracował pierwszą szczegółową mapę geologiczną Tatr i 9 arkuszy mapy geologicznej Gór Świętokrzyskich

Okładka pracy Ludwika Zejsznera (egzemplarz ze zbiorów autora)

Chory, zginął tragicznie w nocy z drugiego na trzeciego stycznia 1871 r. w swoim mieszkaniu w Krakowie. Został uduszony – do dziś nie wiadomo do końca z jakiego powodu – przez tajemniczego bandytę, którego zatrudnił kilka dni wcześniej jako kamerdynera (Widacki, 2003).

KSIĄŻKA

Jakim sposobem powstała nasza ziemia, starałem się w tym dziełku przedstawić łatwym do pojęcia sposobem – tak brzmi pierwsze zdanie przedmowy napisanej 1 lutego 1856 r. Sama książka rodziła się zapewne kilka lat. W tekście pada np. informacja o temperaturze tegorocznej (1850) zimy (str. 63). Książkę poprzedziło kilka mniejszych, popularyzujących podstawy geologii, artykułów Zejsznera (1844, 1848).

SPIS RZECZY.

	Stron.
Przemowa	III—VII.
1. Fizyka świata	1.
2. Chemizm	20.
3. Roslinność	34.
4. Sol	55.
5. Ichtyosaurus, Plesiosaurus	72.
6. Kreda	86.
7. Mamut, Dynoterjum	92.
8. Plutonizm i przeobrażenie	104.
9. Wzniesienie pasm	116.
10. Wulkany	128.
Wykaz formacyi składających skorupę kuli ziemskiej	146.
Spis systematyczny skamieniałości zwierzęcych i roślinnych w Dawnej Polsce	167.
Formacya jedynasta: Głina i glazy naniesione	167.
Formacya drugasta: plioceniczna	168.
Formacya trzecia: mioceeniczna	169.
Formacya czwarta: eoceniczna	200.
Formacya piąta: kredowa	201.
Formacya szósta: jurasowa	231.
Formacya siódma: trysowa	251.
Formacya ósma: węglowa	253.
Formacya dziewiąta: dewońska	257.
Dziela spominane w spisie	263.

Spis treści książki

Praca składa się z trzech części. 10 pierwszych rozdziałów to eseje wyjaśniające czym jest geologia, opisujące pozycję Ziemi we wszechświecie, procesy i zdarzenia w dziejach Ziemi, elementy stratygrafii, wybrane grupy wymarłych roślin i zwierząt.

Druga część książki to: Wykaz formacyi składających skorupę kuli ziemskiej. Jest to forma tabeli stratygraficznej. Obejmuje systematykę i nazwy ogniw stratygraficznych (w języku polskim, francuskim, niemieckim i angielskim), ich elementarną charakterystykę litologiczną oraz obszary rozprzestrzenienia wychodni, na świecie i w Polsce.

Trzecią, obszerną część książki (100 z 267 jej stron) stanowi Opis systematyczny skamieniałości zwierzęcych i roślinnych, odkrytych w krajach dawnej Polski, według formacyi ułożony, czyli katalog skamieniałości.

„Geologia do łatwego pojęcia zastosowana” prezentuje aktualny stan wiedzy geologicznej w połowie XIX wieku. Zejszner śledził bowiem na bieżąco światową literaturę geologiczną, prowadził obfitą korespondencję z wybitnymi geologami na świecie, wielu z nich znał osobiście. W 1843 r. oprowadzał po Polsce znakomitego geologa, twórcę podstaw stratygrafii paleozoiku, sir Rodericka I. Murchisona (1792-1871).

CZYM JEST GEOLOGIA

Geologia jest /.../ historią przemian ziemi: ona opowiada o tworzeniu się nieprzeliczonych gatunków skał w różnych czasach osadzonych na jej powierzchni, jak z żarzącego wnętrza występowały na wierzch rozmaite lawy, i jak się wodne osady poprzemieniały; nie tylko zajmuje się przyrodą nieorganiczną, ale zarazem jestestwami w różnych czasach żyjącymi; opowiada, jak powołane do życia wolą Stwórcy coraz insze rośliny i zwierzęta żyły przez długie wieki i ginęły, nowym otwierając miejsce (str. 42).

Ciekawe jest wyliczenie nazwisk badaczy, których prace uważa Zejszner za genialne (str. 4). To jego rówieśnicy: sir Karol Lyell (1797-1875), Karol Darwin (1809-1882), Louis Agassiz (1807-1873), Edouard de Verneuil (1805-1873), Alcide d'Orbigny (1802-1857), Ignacy Domeyko (1802-1889) i Paweł Edmund Strzelecki (1797-1873).

K. Lyell był autorem fundamentalnego dzieła, opartego na zasadzie aktualizmu geologicznego, pt. „The Principles of Geology”, wznawianego od 1831 do 1870 r. (12 wydań) i podręcznika „The Elements of Geology” (1838). Główne dzieło Darwina („O powstawaniu gatunków”) dopiero miało się ukazać (1859 r.). Szwajcar Agassiz był znakomitym paleontologiem, przeciwnikiem darwinizmu i twórcą hipotezy wielkiego zlodowacenia w czwartorzędzie. Francuski paleontolog de Verneuil zasłużył się m.in. badaniami w Rosji, Hiszpanii i Ameryce. Francuski paleontolog i stratygraf d'Orbigny wydzielił kilkanaście nowych ogniw stratygraficznych. Domeyko i Strzelecki byli geologami praktykami, którzy w niezbadanych dotąd zakątkach Ziemi dokumentowali uniwersalność i prawdziwość zasad geologii.

W połowie XIX wieku nie był znany wiek Ziemi i wiek jej przemian. Ile wieków przeszło między stwardnieniem ziemi a narodzeniem pierwszych jej mieszkańców pozostanie zapewne tajemnicą nigdy niezbadaną. W teraźniejszym stanie naszych wiadomości nie można nawet pomyśleć, o jej rozstrzygnięcie – pisał Zejszner (str. 37). Odpowiedź na to pytanie przyniósł dopiero wiek XX.

WIELKIE GADY

Geologię spopularyzowały dziś dinozaury. W książce Zejsznera nie pada nazwa dinozaur. Tę nazwę (Dinosauria) wprowadził wprawdzie już w 1842 r. angielski paleontolog sir Richard Owen (1804-1892), ale w tym czasie o wielkich lądowych gadach wiedziano bardzo niewiele, a ich kości i ślady zwykle błędnie interpretowano i klasyfikowano. Zejszner opisuje natomiast znane wtedy już dobrze jurajskie gady morskie: ichtiozaury i plezjozaury, wspomina wielkiego triasowego mastodonzaura (który, jak dopiero dziś wiemy, był jednak płazem). Zejszner zna też wstępne wyniki badań (bo główna publikacja ukazała się dopiero w 1858 r.) amerykańskiego geologa Edwarda Hitchcocka (1793-1864), który zgromadził wielką kolekcję tropów triasowych dinozaurów. Ale że są to tropy dinozaurów ustalono dopiero w XX wieku. Sam badacz interpretował je jako ślady stóp ptaków-nielotów. Tak też opisuje je więc i Zejszner, wspominając za Hitchcockiem: Ślady ptaków amerykańskich wyraźnie wykazują trzy na przód zwrócone palce, a czwarty tylny; niekiedy nawet widać odciski piór okrywających wyższe części nogi (str. 70).

I tu ciekawostka. Oglądając 150 lat później kolekcję Hitchcocka w Amherst College w Massachusetts, geolog Państwowego Instytutu Geologicznego Gerard Gierliński powtórnie zauważył na jednym z okazów odciski piórek. Uznał to za dowód, że niektóre dinozaury były upierzone, a dinozaury i ptaki miały wspólnego przodka.

Zejszner wspomina też o tropach wielkich jaszczurów znalezionych w Hildburghausen w Turyngii. Były to tropy triasowego gada chiroterium.

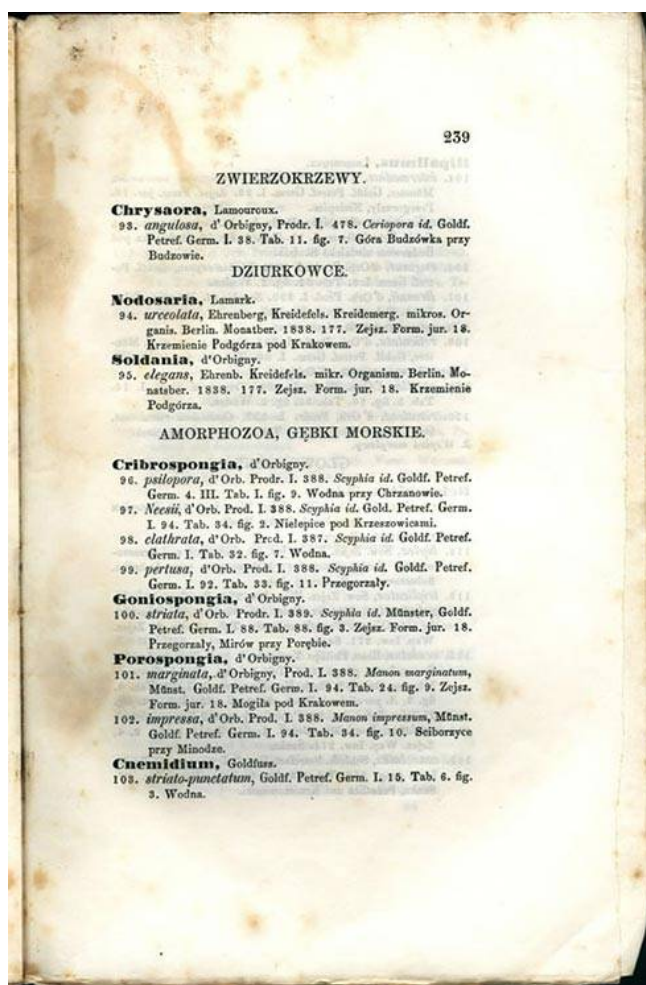
Dinozaury, gdy powstawała książka, czekały jeszcze na swoje odkrycie i dzisiejszą sławę. Domysły o tych starożytnych, rzeczywiście istniejących mieszkańcach ziemi, przesuwają się w myśli, jak niewyraźne, zamglone cienie – pisał autor (str. 71).

LODNIKI

Kiedy Ludwik Zejszner pisał omawianą książkę, nierozwiązaną zagadką było, w jaki sposób powstały osady epoki w dziejach Ziemi, którą autor określa mianem „głina i głązy naniesione”, a dziś nazywamy plejstoceniem (Gągol, 2010). Wiadomo już było, że głązy przywędrowały ze Skandynawii. Ale w jaki sposób? Sir Charles Lyell ogłosił w 1840 r. teorię dryftową, uznawaną powszechnie aż do lat 70. XIX w. Europę północną po pliocenie przykrywało – wg tej teorii – morze aż po Alpy. Z morza wynurzały się jako zlodowacone wyspy szczyty najwyższych gór, m.in. Skandynawii. Odłamujące się góry lodowe i kry, płynąc na południe, niosły głązy eratyczne. Topniejąc, zrzuciły na dno materiał skalny. Tego zdania jest też Zejszner, który pisze: posuwające się lodniki gładziły i rysowały w Szwecji granitowe wzgórza, a na bliskie brzegi morza unosiły na lodach leżące głązy i rozsiały w odległych krainach (str. 127). Zejszner zna też jednak i akceptuje teorię „lodowego periodu” L. Agassiza. Jako pierwszy wskazał też ślady zlodowaceń w Tatrach (Zeuschner, 1856).

„OPIS SYSTEMATYCZNY SKAMIEŃAŁOŚCI...”

Trzecia część pracy Zejsznera to uporządkowany stratygraficznie i systematycznie katalog znalezionych na ziemiach polskich skamieniałości. Obejmuje on nazwę gatunku, źródło, z którego autor zaczerpnął wiadomość, dzieło, gdzie można znaleźć szczegółowy opis i rycinę danej skamieniałości oraz miejsce jej znalezienia. Łącznie Zejszner zestawiał 1445 gatunków skamieniałości, od dewonu po czwartorzęd. We wstępie zwrócił uwagę, jak rozszerzyła się ta lista od czasu opublikowania w 1837 r. przez Jerzego Bogumiła Puschę „Polens Paläontologie...”. My zauważmy, że dziś liczbę opisanych w Polsce gatunków skamieniałości liczy się w dziesiątkach tysięcy. Zejszner wymienia np. 22 gatunki z triasu i 482 gatunki z kredy, współczesny zaś katalog, opublikowany w 1970 r., obejmuje około 700 gatunków triasowych i około 5 000 kredowych („Budowa geologiczna...”, 1970). Zamykający książkę spis literatury obejmuje 67 pozycji. Dotyczy on wyłącznie prac cytowanych w katalogu skamieniałości.

Fragment katalogu występujących w Polsce skamieniałości

JĘZYK

Czytelnika starych ksiąg zaskakują zawsze zmiany języka polskiego i terminologii naukowej, a czasem urzekają jego stare, zapomniane formy. Dlaczego gębki zamieniły się w gąbki, głowonożne w głwonogi, dziurkowce (Foraminifera) w otwornice? Nie ma już zwierzkorzewów i promieniaków, bo ustalono ich bardziej dokładną systematykę. Siarkan stroncyanny to dziś siarczan strontu. Wyraz lodnik zastąpiony został wyrazem lodowiec. A przecież wyrazu lodnik używał Zygmunt Krasiński (I dalej niosłem tę omdlałą moją przez wieczne śniegi, przez jasne lodniki...). Adam Mickiewicz i Juliusz Słowacki woleli w tym znaczeniu wyraz lodowisko. A byli i tacy, którzy preferowali terminy lodnisko lub lodochód. Przyjęła się forma sylurski, a nie syluryczny. I mówi się dziś jurajski, a nie jak pisał Zejszner jurassowy. Tu dodajmy, że obecna forma ustaliła się w polskiej terminologii dopiero w XX wieku. Byli bowiem także zwolennicy formy juraiczny i – najbardziej zatwardziali – formy jurski. Jeszcze w 1903 r. tłumacze dzieła J. B. Puschy „Geologiczny opis Polski...” pisali we wstępie: Zamiast obcych duchowi naszego języka przymiotników „jurajski” lub „jurasowy” przyjęto tutaj nazwę „jurski”... (Pusch, 1903). Trafnie używa Zejszner wyrazu dewoński, kiedy poeta i geolog Tomasz Zan (1796-1855) pisał (z angielska i chyba z kresowego zaśpiewu) dewonieński (Wiśniowski, 1931).

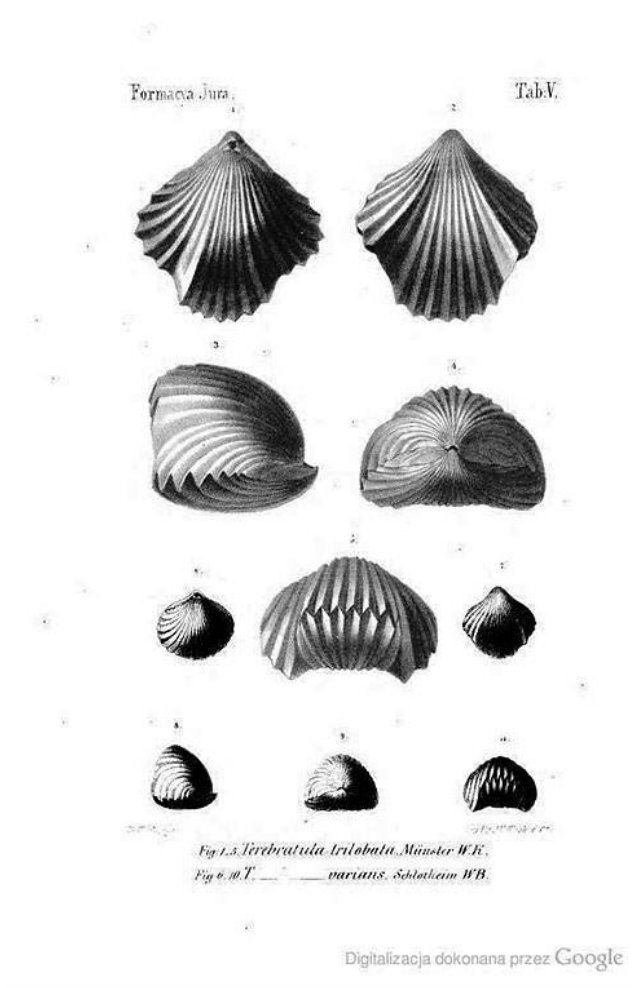
DZIEJE KSIĄŻKI

Jaka była recepcja książki L. Zejsznera? Nie wiemy. Chyba nie miała jednak szczęścia.

Już na stronie tytułowej trafił się – jak sądzymy – błąd zecera w nazwisku autora. Brzmi ono tam Zejzner! Korekta tekstu też nie jest zbyt staranna. A książkę wydała przecież wielce zasłużona Księgarnia D. E. Friedleina, wtedy już kierowana przez Józefa Friedleina (1831-1917), pasjonata geologii, studenta i asystenta Ludwika Zejsznera na Uniwersytecie Jagiellońskim, późniejszego prezydenta Krakowa. J. Friedlein zebrał m.in. piękną kolekcję jurajskich brachiopodów z odsłoneń w Woli Duchnowskiej i Skale Twardowskiego (Gadomska, 1928). Friedlein przechował też znaczną część rękopiśmiennej spuścizny swego mistrza, m.in. mapy geologiczne Gór Świętokrzyskich, które współcześnie odnalazł i wydobyl z zapomnienia dr S. Czarniecki.

Egzemplarz książki Zejsznera, będący w zbiorach autora niniejszego tekstu, został rozcięty dopiero przez niego po 150 latach od wydania, a blok książki już się rozleciał, kartki pożółkły, pokryły się brązowymi plamami i cętkami, ich krawędzie sypią się w oczach. Klasyczna choroba (foxing) wprowadzonego właśnie w połowie XIX w. papieru drzewnego. Omawiana praca Zejsznera jest już na szczęście zdigitalizowana i dostępna w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej.

Niewątpliwą ułomnością omawianej popularnonaukowej pracy był brak ilustracji. Przypomnieć tu trzeba jednak, że 10 lat wcześniej nie powiodła się inicjatywa L. Zejsznera wydania w postaci zeszytów „**Paleontologii polskiej**” z opisem i rytowanymi wizerunkami skamieniałości. W latach 1845-1846 ukazały się nakładem autora, jako dodatek do czasopisma „Biblioteka Warszawska,” jedynie 3 z planowanych wstępnie 20 zeszytów tej publikacji. Zabrakło prenumeratorów tej pracy, podobnie jak zainteresowanych inną inicjatywą Zejsznera: prenumerowaniem kolekcji krajowych skamieniałości.

Strona z niedokończony „Paleontologii polskiej” L. Zejsznera (egzemplarz z Bayerische Staatsbibliothek zdigitalizowany przez Google)

Lektura starych prac naukowych i popularnonaukowych, a także opracowań z zakresu historii nauki, uczy pewnej pokory. Przypomina nam, że nauka to odwieczne dochodzenie prawdy, ścieranie się poglądów, błędy i odkrycia badaczy. I że zawsze byli prekursorzy odkryć (niekiedy niedocenieni) i zawsze będą następni badacze, którzy odrzucą lub skorygują stare (także te nam współczesne) teorie i wskażą nowe drogi i rozwiązania. Bo na tym polega przyrodnicze poznanie.

Literatura

- Budowa geologiczna Polski, t. II, Katalog skamieniałości, część 2. Mezozoik. Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa, 1970.
- CZARNIECKI S., 1958 – Ludwik Zejszner (1805-1871). *Wszechświat*, z. 4 (1884): 93-96.
- CZARNIECKI S., 1961 – Notaty Ludwika Zejsznera i ich znaczenie dla badań nad historią geologii w Polsce. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, seria C, z. 4: 61-88.
- CZARNIECKI S., 1990 – Wincenty Pol i Ludwik Zejszner – pierwsi profesorowie nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego. Muzeum Lubelskie, Lublin.
- GADOMSKA H., 1928 – Kilka uwag o Rhynchonellach jury górnej okolic Krakowa. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego*, 5: 304-316.
- GĄGOL J., 2010 - Czart głazem cisnął. Skąd się wzięły głazy narzutowe w Polsce? *Nowy Kamieniarz*, nr 49 (6/2010): 82, 84.
- GRANICZNY M., KACPRZAK J., URBAN H., KRZYWIEC P., 2007 – Ludwik Zejszner – wybitny człowiek i przyrodnik, jeden z pionierów kartografii geologicznej w Polsce. *Przegląd Geologiczny*, t. 55, nr 11: 925-932.
- PUSCH J.B., 1903 – Geologiczny opis Polski oraz innych krajów na północ od Karpat położonych. Drukarnia S. Święckiego, Dąbrowa.
- WIDACKI J., 2003 – Stulecie polskich detektywów. Wydawnictwo Wawelskie, Kraków.
- WIŚNIEWSKI T., 1931 – Tomasz Zan geologiem na Litwie. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych*, t. 11, z. 1: 1-16.
- ZEJSZNER L., 1844 – O skamieniałościach. *Biblioteka Warszawska*, t. 3: 57-74.
- ZEJSZNER L., 1848 – Pogląd na główne przemiany ziemi. *Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich*, t. 1: 257-281.
- ZEJSZNER L., 1856 – Geologia do łatwego pojęcia zastosowana (<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=809&from=FBC>). Księgarnia D. E. Friedleina, Kraków.
- ZEUSCHNER L., 1856 – Über eine alte Längmoräne im Thale des Biäl Dunajec bei dem Hochhofen von Zakopane in die Tatra. *Sitzungsberichte der Kaiserlich Königlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, t. 21: 259-262.